



*Caritas*  
(liefde)

# Liefde

*De deugd die groener is geworden*

ELISABETH HENSE

Een goed leven zonder liefde is onmogelijk. We moeten anderen beminnen en onszelf laten beminnen om van de diepte en de rijkdom van het leven te kunnen genieten. Zonder liefde is het leven karig en triest, hard en slopend, en misschien wel ten dode opgeschreven. In liefdevolle relaties kunnen we ons verbonden voelen zonder elkaar in een verstikkende greep te houden. Liefde geeft vleugels en kan ons over de grenzen van familiale, institutionele, nationale en culturele bindingen heen tillen. De liefde tussen mensen brengt hen tot welwillendheid, vertrouwen, respect, empathie, solidariteit en trouw.

Maar de liefde komt niet alleen de onmiddellijk betrokkenen ten goede. Haar positieve aspecten stralen ook uit naar de omgeving en naar toekomstige generaties. De liefde – zo hopen en geloven mensen die beminnen en bemind worden – heeft het potentieel om toekomst te geven aan de mensheid die momenteel door een veelvoud van verstrengelde crisissen op een catastrofe lijkt af te stevenen. Het is met andere woorden vooral de deugd van de liefde die uitzicht biedt op nieuwe wegen.

In de laatste eeuw is duidelijk geworden dat de menselijke liefde te kort schiet als ze ook niet dieren, planten en het natuurlijke milieu

insluit. Naast levende wezens, zijn daarbij alle natuurlijke elementen op deze aarde van belang: de grondstoffen, de chemische processen die het klimaat beïnvloeden, en alles wat de kwetsbare planeet als leefbaar thuis laat voortbestaan. We zijn afhankelijk van gematigde temperaturen, van schone lucht en van het hergebruik van kostbare eindige grondstoffen. We beseffen steeds meer dat we niet kunnen overleven zonder insecten, een levende bodem of voedsel dat vruchtbare zaden voortbrengt. Ook beseffen we dat biodiversiteit nodig is om weerbaar te zijn tegen ziekten. We moeten dus wel leefruimte gunnen aan dieren en planten die de wereld met ons bewonen. Maar hoort bij dit inzicht ook niet een groei in liefde: meer welwillendheid en respect voor het leefmilieu; meer empathie voor dieren; meer solidariteit en inzet voor de natuur?

De liefde is in de Nijmeegse Faculteit der Theologie altijd een thema voor studie en reflectie geweest. Daarbij wil ik twee onderzoekers noemen die een belangrijke inbreng op dit thema binnen de spiritualiteit hebben gehad. Allereerst de in 2022 heilig verklaarde Titus Brandsma (1881-1942), die over de liefde voor de zwakke, vervolgde, kansloze en buitengesloten medemensen sprak (Brandsma 1935). Maar hij hield zich ook bezig met de liefde voor de natuur, in het bijzonder met de liefde voor dieren (Brandsma 1936). Daarnaast is er Otger Steggink (1925-2008), voormalig hoogleraar spiritualiteit en directeur van het Titus Brandsma Instituut. Hij was gespecialiseerd in de mystieke liefde bij Teresa van Avila (Steggink 1996) en had een zwak voor de natuurmystiek van Franciscus van Assisi (Steggink 1982). Zijn interpretatie van Franciscus' zonnelied kan worden begrepen in de context van de kritiek op de Westerse groei-economie door de Club van Rome vanaf eind jaren zestig. Broederlijke en zusterlijke verbondenheid met dieren, planten, grondstoffen en alle natuurlijke elementen uit de hele kosmos is een sterke basis voor duurzaam handelen. Maar tot op de dag van vandaag wordt deze verbondenheid nog steeds niet breed genoeg gedeeld. Toch kan niemand meer de ogen sluiten voor de problemen die worden veroorzaakt door een ongebreidelde verderzetting van economische groei gebaseerd op de uitputting van natuurlijke bronnen. Paus Franciscus heeft met zijn encycliciek *Laudato Si* (2015) nog eens de vinger op de

wonde gelegd en velen geïnspireerd tot een meer liefdevolle omgang met de aarde. Ook in de christelijke kerken en kloosters in Nederland is er veel in beweging gekomen (Hense, Bernts & Kregting 2019; Hense & van der Ziel 2022). Het liefhebben van de medemens wordt in lijn met deze encycliek verbonden met het liefhebben van de natuur. Je zou kunnen zeggen dat ook ‘de liefde’ die wordt bestudeerd is vergroend, al is ze nog lang niet groen genoeg.

In wat volgt worden verschillende perspectieven op de liefde aan de hand van vier christelijke auteurs verkend: Johannes Cassianus, Thomas van Aquino, Jan van Ruusbroec en Madeleine Delbr  l. Ik kies voor deze auteurs vanwege hun belang in de canon van de christelijke spiritualiteit en omdat ze aspecten van de liefde benoemen die in de context van de huidige ecologische uitdagingen interessant zijn. Ze beschrijven op verschillende manieren hoe liefde wordt gekenmerkt door zwakheden en fouten, maar ook met welke kracht en elan ze gepaard gaat. De herlezing van hun werk kan ons inspireren voor een verdere vergroening van de liefde.

### **Johannes Cassianus – in de liefde niet met het volmaakte beginnen**

Johannes Cassianus (ca. 360–ca. 435) koos als jonge man samen met zijn vriend Germanus in Bethlehem voor het kloosterleven. Twee jaar na hun intrede vertrokken ze naar de Egyptische woestijn om er het leven van de woestijnmoeders en -vaders te leren kennen. Later leefde Cassianus in Zuid-Frankrijk en stichtte er twee kloosters. Rond het jaar 425 begon hij over zijn reizen door Egypte te schrijven en over wat hij daar over het menselijk samenleven had geleerd. Natuurlijk ging het daarbij ook om de liefde. Cassianus maakte onderscheid tussen de vele vergankelijke vormen van liefde en de unieke onverbrekelijke band van de liefde (*Collationes*, 16; Cassianus 1628). Vergankelijke vormen van liefde komt Cassianus tegen onder kameraden, zakenlui en soldaten, en zelfs onder roversbenden. Het betreft een tijdelijke liefde die louter op basis van een wederzijds geven en nemen bijdraagt aan ieders welzijn. Kameraden nemen afscheid van elkaar, zakenlui en soldaten verliezen

elkaar uit het oog, bendes vallen uiteen. Zelfs bloedverwantschap en het huwelijk zijn volgens Cassianus niet noodzakelijk een uiting van onverbreekelijke liefde. Omdat situaties en behoeftes kunnen veranderen, kunnen ook de wederzijdse hulp en bijstand van tijdelijke aard zijn. Interessant is dat Cassianus in deze context verwijst naar dieren die elkaar instinctmatig beschermen. Maar ook het instinct is geen garantie dat men altijd op elkaars bescherming kan rekenen. Enkel de liefde gebaseerd op gelijkvormigheid in deugden is volgens Cassianus onverbreekelijk. De grilligheid van de omstandigheden, de ruimtelijke afstand of het verloop der tijd zijn voor deze vorm van liefde geen hindernis. Wat deze band van liefde wel ondermijnt is de nalatigheid of de zwakheid in de deugdelijkheid van één van de betrokkenen. In dat geval zal ook de deugdzame zijn of haar liefde niet kunnen volhouden. De deugd van de liefde blijft enkel werkzaam op basis van wederkerigheid. Maar omdat men niet met het volmaakte kan beginnen, zal de wederzijdse liefde met vallen en opstaan vorm krijgen. De liefde realiseert zich door telkens nieuwe pogingen tot belangeloze solidariteit, door het blijvend streven naar consensus, door een vernieuwde prioritering van de liefde tegenover andere zaken en door eindeloze loyaliteit. De liefde kan ook niet zonder het geduldig uitpraten van spanningen en het besef dat het leven eindig is. Slechts onder die voorwaarden zullen volgens Cassianus de betrokkenen voldoende aansporing krijgen om niet nalatig te worden in de liefde.

Wat Cassianus nog niet kon weten, maar we inmiddels door het onderzoek van Frans de Waal (2013) en anderen hebben geleerd, is dat onze deugden hun parallel en oorsprong in het dierenrijk hebben. Dieren zijn niet alleen intelligent, ze zijn ook emotioneel begaafd. Ze kunnen conflicten beheersen en zich verzoenen. Ze vertonen empathie en hebben een zekere moraliteit. Ook doen ze in alle onvolmaaktheid pogingen om solidair met elkaar te zijn en harmonie te bereiken. In die zin zijn ze onze voorlopers op de weg van de deugden en is het maar de vraag of wij er beter in zijn dan zij. Toch plaatst de christelijke traditie dieren en mensen ver uit elkaar. Misschien wel té ver, gelet op de talrijke menselijke morele tekortkomingen en de forse negatieve impact van onze ondeugden. Is het niet tijd dat we de biologische wortels van

de deugd van de liefde sterker gaan erkennen en daaruit consequenties trekken? De deugd van de liefde heeft zich immers evolutionair ontwikkeld. We staan daarbij op de schouders van onze dierlijke verwanten. Vanuit het perspectief van de lange biologische ontwikkelingslijnen is het bekrompen om de menselijke liefde af te zetten tegenover andere levende wezens, en is de menselijke liefde kleinzielig als ze andere levende wezens zou buitensluiten. En toch doen we dat. Het gebrek aan liefde voor andere soorten en hun leefomgeving is de oorsprong van onze omgang met de wereld die ons verhindert om aan iets nieuw te kunnen beginnen. Nieuwe vormen van transhumane verbondenheid en verantwoordelijkheid kunnen zorgen voor een cultuuromslag die naar een betere toekomst leidt. In innovatieve tuin- en landbouwprojecten is deze cultuuromslag in Nederland al zichtbaar (Hense, van den Berg & van Boxtel 2017). Het gaat hier om meer dan een kip wat extra leefruimte gunnen of varkens een speeltje geven zodat ze niet aan elkaars staarten knabbelen. De essentie is om de mens een eerlijke en liefdevolle bondgenoot te laten worden van de natuur: bondgenoot van dieren, planten en de hele natuurlijke leefomgeving. Zo kunnen bijvoorbeeld bedrijven die landbouw en natuurbescherming met elkaar verbinden nieuwe wegen helpen banen voor groene liefde.

### Thomas van Aquino – in de liefde heel ver kunnen gaan

Thomas (ca. 1225-1274) leefde vanaf zijn kinderjaren in de abdij van Monte Cassino (Lazio, Italië) en bezocht vanaf 1239 de universiteit van Napels waar hij de filosofie van Aristoteles bestudeerde. Later zou hij bijna alle werken van deze grote Griekse filosoof becommentariëren. In 1244 trad Thomas in bij de dominicanen, één van de toen omstreden nieuwe bedelordes. Hij studeerde achtereenvolgens in Parijs en Keulen, en doceerde vanaf 1252 in Parijs. Van 1256 tot 1268 was hij weer in Italië waar hij aan zijn beroemde *Summa theologiae* begon. In 1269 ging hij terug naar Parijs om daar de bedelordes te verdedigen, en zette er zijn werk aan de omvangrijke *Summa* voort. Op 6 december 1273 had Thomas een indringende religieuze ervaring die hem ertoe bracht niet meer te schrijven. Alles wat Thomas aan papier had toevertrouwd beschouwde

hij vanaf toen slechts als stro – niet de moeite waard om nog naar te kijken. Thomas overleed op weg naar het concilie van Lyon in 1274.

Het thema van de liefde behandelt Thomas voornamelijk in zijn *Summa* (STh I-II en II-II) en de boeken 8 en 9 van zijn commentaar op de *Nicomacheïsche Ethiek* van Aristoteles. Vriendschap is voor hem de sleutel tot een goed verstaan van de heilige liefde (*caritas*) die volgens hem zowel op God als op de medemens gericht moet zijn. Thomas vertrekt in zijn denken van de zelfliefde als wortel van de liefde voor een ander, want – zo zegt hij – met een beminde gaan we niet anders om dan met onszelf. Zelfliefde heeft te maken met een gezonde mate van zelfacceptatie en zelfverzekerdheid, met het nemen van verantwoordelijkheid, met zelfregulatie en met de integriteit van de eigen persoon. Zelfliefde is daarom inherent verbonden met een gezond zelfbewustzijn. In de christelijke traditie is helaas niet vaak voor zelfliefde gepleit, maar is ze omwille van machtsverhoudingen binnen kerk en samenleving regelmatig weggepoetst. De door Thomas bepleitte combinatie van zelfliefde en naastenliefde heeft uitdrukkelijk geen betrekking op een sensuele of een egoïstische manier van liefhebben. Ze vertrekt vanuit de idee dat liefhebben van de eigen of de andere persoon gebeurt omwille van de betreffende persoon zelf. De deugd van de liefde is tegengesteld aan de begerende liefde die de bevrediging van eigen of andermans behoeften nastreeft. Als voorbeelden noemt Thomas wijn en paarden. Het zou volgens Thomas belachelijk zijn om te zeggen dat iemand met wijn of een paard bevriend wil zijn, alsof het om een vriendschappelijke band gaat omwille van de wijn of het paard.

In onze tijd zouden we het voorbeeld van Thomas liever omdraaien: waarom zouden we niet met de wijn en het paard bevriend willen zijn? We weten nu immers hoe destructief de begerende liefde in de afgelopen eeuwen heeft uitgepakt. Het onderscheid tussen de vriendschappelijke liefde als echte liefde (*caritas*) en de begerende liefde als onechte liefde heeft er lang toe bijgedragen dat planten en dieren met een gerust geweten op een gewelddadige manier gebruikt, misbruikt en verbruikt werden. Het heeft de schaamteloze uitbuiting van de natuur moreel gerechtvaardigd. Toch kunnen we ook nu nog van Thomas leren door wat hij als echte liefde beschrijft ook te laten gelden voor het milieu.

Volgens Thomas getuigt het van echte liefde om van de nabijheid van de geliefde af te zien om voor hem of haar te werken als dat nodig is. Echte liefde is het loslaten van eigen genot en plezier om bij de geliefde te zijn als deze zorg en nabijheid nodig heeft. Deze vorm van liefde is niet gebaseerd op hartstocht, maar op een grondhouding – een deugd – die wordt gevoed door Godsliefde. Anders als Cassianus ziet Thomas de deugd van de liefde zo zeer vergoddelijkt en als het ware immuun tegen de aardse werkelijkheid dat hij niet spreekt over de menselijke kwetsbaarheid in de beoefening van de liefde. Liefde is bij hem eerder iets voor helden, voor mensen die voor een ander tot het uiterste gaan.

Ook Titus Brandsma belichaamde deze heldhaftige liefde. Vanwege zijn strijd tegen de meedogenloze ideologie van het nationaalsocialisme werd hij gevangen genomen en belandde hij in het concentratiekamp Dachau waar hij als martelaar stierf (Lüthy, Wijsen & de Kesel 2022). Zijn heldhaftige liefde voor zijn medegevangenen en zelfs voor zijn beulen maakt tot de dag van vandaag grote indruk. Zoals Titus Brandsma analyseerde en ook bekrachtigde, pleitte Thomas al voor een fatsoenlijke behandeling van dieren. Maar Thomas ging niet zo ver de dieren, planten of het natuurlijk leefmilieu tot voorwerp van de deugd van de liefde te maken. Nu doen steeds meer tijdgenoten dat wel – zelfs micro-organismen, onooglijke planten en dieren worden door hen bemind omwille van zichzelf – los van elke marktwaarde. Gelukkig laten zij zich in deze liefde door niets weerhouden. Hun inzet voor de natuur is gebaseerd op het besef dat we op aarde te gast zijn. Bij dit besef hoort dankbaarheid voor wat gegeven is, zelfmatiging in het gebruik van natuurlijke bronnen, zorg voor milieuherstel en een meer horizontale verbinding met planten en dieren – ook wanneer het tegen economische of politieke belangen ingaat. De deugd van de heldhaftige liefde wordt hier zo breed getrokken dat ze is gericht op de hele aarde.

### **Jan van Ruusbroec – meegaan in een flow van liefde**

Jan van Ruusbroec (1283-1381) leefde samen met twee andere priesters in een kleine gemeenschap in Brussel en werkte er tot aan zijn vijftigste levensjaar als kapelaan van de Sint-Goedelekerk. In 1343 verlieten de drie



vrienden de stad om in de eenzaamheid van Groenendaal een contemplatief leven te leiden, waar zich al gauw anderen aansloten bij de kleine gemeenschap. Op zoek naar een passend model viel in 1350 de keuze op de leefregel van de Augustijner kanunniken. Ruusbroec werd de eerste prior. In Brussel en Groenendaal schreef Ruusbroec zijn omvangrijk oeuvre over de omvorming van de mens tot 'de gemene mens' – dat is de mens die in liefde met God, met zijn medemensen en met de hele schepping verbonden is.

Met name zijn vroege werken – *Die Gheestelike Brulocht* (1335; 1988) en *Vanden blinkenden steen* (1336; 1991) – gaan over 'het gemene leven' in gemeenschap met alles wat bestaat. Basis hiervan is de goddelijke liefde als een geestelijk gemeenschappelijk welzijn (*common good* zouden sommigen zeggen). God nodigt iedereen uit om aan de liefde deel te hebben, maar dit lukt niet zonder meer. De mens moet in de aanraking met God zijn begaafdheid voor het gemeenschappelijke welzijn eerst ontdekken, om het vervolgens te kunnen beleven. Mensen kunnen in andere woorden door de goddelijke liefde in liefde worden gecultiveerd. Ruusbroec gebruikt voor de mens die nog niet in aanraking is gekomen met de goddelijke liefde het beeld van een boom die geen of slechts nutteloze vruchten draagt. Maar als de wilde takken worden afgesneden en vruchtbare scheuten op de boom worden geënt, dan deelt de mens in de goddelijke natuur van de liefde. Na de aanraking met de goddelijke liefde kan de liefde van mensen mild uitvloeien naar alle dingen. Met 'alle dingen' bedoelde Ruusbroec werkelijk alles wat we aantreffen: de medemensen, alle schepselen, de natuur, ook de materie en de hele kosmos. Anders gezegd, voor Ruusbroec is de liefde het voor ogen houden van het gemeenschappelijk welzijn waar alle mensen zijn toe uitgenodigd om er aan deel te nemen. De liefde als integrerende kracht die mensen onderling en met de natuur door de tijd heen verbindt, is in de woorden van Ruusbroec als het eb en vloed van de eeuwig ruisende zee die voortdurend in beweging is. De liefde stroomt in allen die haar nodig hebben en haar waardig zijn. Ruusbroec zag dat hemel en aarde van liefde doordrongen zijn in de natuur die door de warmte van de zon vruchtbaar opbloeit en in de liefhebbende mens die in mildheid naar alles en iedereen omkijkt. Een samensmelting met deze goddelijke

liefde als geestelijk gemeenschappelijk welzijn was voor Ruusbroec het meest rijke voorstelbare leven. Dit rijke leven bestaat enerzijds uit dankbaarheid, rust en genot, en anderzijds uit een mild deugdzaam leven dat overstroomt naar alle mensen en schepselen die liefde nodig hebben. Het 'gemene leven' wordt aldus gekenmerkt door een grenzeloze liefdesstroom die sterk, geduldig en onverwoestbaar is. Wie zich er door laat aanraken kan er vervolgens deel aan hebben om de liefdesstroom op haar beurt te versterken. Voor Ruusbroec is dit geen heldendaad, maar een deelname aan een eeuwig vloeiende beweging. Deze flow brengt ons in overeenstemming met ons zelf, met onze medemensen en met ons milieu. Het is een speels beminnen en bemind worden waar we in meevloeien in overeenstemming met de eigen talenten en krachten, eerder dan het proberen vervullen van een verheven onbereikbare deugd.

Wat Ruusbroec zo lichtvoetig beschrijft is helaas in werkelijkheid niet zo lichtvoetig te realiseren. Onrecht lijkt vaak de overhand te krijgen. Mensenrechten en burgerrechten staan onder druk, bevoorrechte groepen lijken de natuurlijke bronnen te exploiteren en politieke gemeenschappen lijken soms machteloos om uitbuiting te corrigeren. Tot op heden hebben we niet geleerd verstandig en liefdevol met onze materiële gemeenschappelijke bronnen om te gaan. Elionor Ostrom (1990) spreekt over de tragedie van de *commons*: de enkeling heeft de neiging om weinig zorg te besteden aan wat toebehoort aan de gemeenschap. Ostrom denkt hier aan *commons* zoals lucht, water, bodem, andere natuurlijke rijkdommen en gemeenschappelijke infrastructuur. Om goed om te gaan met deze gemeenschappelijke bronnen is het volgens Ostrom noodzakelijk dat we er met elkaar over onderhandelen. Weides beurtelings laten begrazen, wissellandbouw om de bodem niet uit te putten, een evenwichtige bemesting, hergebruik van kostbare grondstoffen, voortdurende zorg voor schoon water en zuivere lucht mogen dan vanzelfsprekend lijken, ze dienen telkens opnieuw te worden besproken en onderhandeld. Telkens nieuwe contracten sluiten en elkaar hierop blijven aanspreken zijn nodig om het leven op aarde ook in de toekomst mogelijk te laten zijn. Maar dat alleen is niet voldoende. Als we hierbij de kosten voor beheer, controle en sanctionering niet te groot willen laten worden, moeten we groeien in empathie, commitment en

verbondenheid. Je zou ook kunnen zeggen dat we moeten groeien in de liefde die Ruusbroec heeft beschreven. We kunnen het ons niet langer veroorloven om dit niet te doen. De liefde als een geestelijk gemeenschappelijk welzijn (*common good*) wijst niet alleen de weg naar een rijk geestelijk leven, het kan ook helpen om beter voor onze materiële bronnen (*commons*) te zorgen en ze steviger te onderhouden.

### **Madeleine Delbr l – in actie komen op plekken waar liefde ontbreekt**

Madeleine Delbr l (1904-1964) was in haar jeugd atheïste, maar bekeerde zich als jong volwassene tot het christendom. Na haar opleiding in sociaal werk leefde ze vanaf 1933 met twee vriendinnen in het communistische Ivry-sur-Seine, een zuidelijke buitenwijk van Parijs. Daar stichtte ze een huis van ontmoeting en organiseerde ze hulpdiensten. Meer en meer vrouwen sloten zich bij haar aan en de samenwerking met de nog jonge beweging van priester-arbeiders zorgde voor extra bekendheid. Vanaf 1946 gaf Delbr l lezingen in heel Frankrijk, schreef artikelen en boeken. Hoofdthema was voor haar de eenheid van de Godsliefde en de naastenliefde. Te midden van de weerbarstigheden van de Franse steden werd die door haar ingevuld als een creatieve en activistische liefde met achting voor de vrijheid van anderen, waarbij iedereen zonder uitzondering werd verwelkomd. Ze bereikte er voornamelijk kwetsbare en gemarginaliseerde mensen mee die het moeilijk hadden om de dag door te komen. Delbr l wilde de innerlijke schors doorbreken waarmee wij ons afbakenen van ellendige sociale situaties. De christelijke traditie van de werken van barmhartigheid kan worden gezien als de kern van haar spiritualiteit: de gunnende en warme liefde voor de hongerigen, de daklozen, de gevangenen, de zieken, de treurigen, de ongeliefden, de zondaars, en de kleine mensen die nergens meetellen. Het uitdragen van deze gunnende en warme liefde brengt ons volgens Delbr l in contact met God. Maar ook het omgekeerde is voor haar het geval: wie de goddelijke liefde omhelst, vindt in zijn armen de wereld.

Delbr l had een keten uit liefde voor ogen waarin de schakels mensen van vlees en bloed zijn. De liefde voltrekt zich op genadevolle

momenten doorheen de menselijke schakels, door menselijke ogen, handen en harten. De liefde blijft krachtig omdat de daden van liefde niet als afzonderlijke druppels op een hete plaat vallen, maar omdat de vele druppels van liefdevolle daden zich verbinden tot de ervaring van een stroom van liefde. Het liefdevolle activisme van Delbr  l was dus vreugdevol activisme dat aanstekelijk werkte. Door de liefde wordt het leven een feest – en het maakt dan niet uit of we een bezem ter hand nemen in een schoonmaakploeg of dat we een pen pakken om te schrijven, praten of stil zijn, iets repareren, een lezing houden of een zieke verplegen. In alles kan liefde werkzaam zijn.

Door de urgentie van sociale problemen in Frankrijk en andere Europese landen was er in de naoorlogse periode nog weinig oog voor milieuproblematiek. Dat werd anders in de jaren zeventig toen over heel Europa – ook in de context van christelijke kerken – milieuorganisaties werden opgericht. In Nederland ontstond bijvoorbeeld de *Werkgroep Nieuwe Levensstijl* die recentelijk nader werd onderzocht door Alexandra Brandenhorst (2022). Hier zag men verbanden tussen armoede en milieuverontreiniging, overconsumptie en tekorten aan grondstoffen, verschaalde intermenselijke relaties en een slechte omgang met het milieu. De deugd van de matigheid werd als oplossing gezien, maar het onderwerp beklifde niet. Mede door de economische recessie van eind jaren zeventig en de acties tegen kernwapens en kernenergie, raakte de aandacht voor milieu en klimaat weer op de achtergrond.

In de afgelopen twee decennia is de aandacht voor milieu- en klimaatproblematiek terug van weggeweest. En omdat de problemen globaal en niet te ontkennen zijn, komt het wereldwijd terug op de agenda. Activistische bewegingen als *Fridays for Future*, *Extinction Rebellion* en *The Last Generation* eisen van politieke leiders snel en effici  nt handelen voor het te laat is. Ook *Christian Climate Action* (onderdeel van *Extinction Rebellion*), *Christians 4 Future* (onderdeel van *Fridays for Future*) en de landelijke *Laudato Si Allianties* laten zich niet onbetuigd in het publieke debat. Daarnaast wijzen wetenschappers op verontrustende feiten en sluiten ze zich aan bij protestbewegingen. Ook in Nederland eist activistische wetenschapsbeoefening (*Scientists4Future*) meer gehoor van de politiek.

Welke rol de deugd van de liefde in deze activistische bewegingen speelt moet in detail nog worden onderzocht, maar zeker is dat ze er niet los van staat. Op de verschillende nationale sites van de bewegingen kan men lezen over de liefdevolle omgang met alle mensen en levende wezens, over de inzet voor bewaring en herstel van het natuurlijke milieu, over de transitie naar een meer vreedzame en rechtvaardige wereld, en over solidariteit met diegenen die lijden onder de gevolgen van milieurampen en de klimaatcrisis. In veel Nederlandse kerken en kloosters worden acties opgezet die mede worden gevoed door de deugd van de liefde, al is die niet altijd geïnspireerd door de hier besproken auteurs. In ieder geval wordt de ecologische beweging niet enkel door wantrouwen, angst of woede gevoed, maar ook de deugd van de liefde speelt een centrale rol. In de liefde vinden ecologische bewegingen een moreel-spiritueel anker dat in burgerinitiatieven zichtbaar en tastbaar wordt (Hense, 2015). Het is op zich niet zo belangrijk welke auteurs een deugdzaam en liefdevolle samenleving bevorderen. Maar het is mooi als christelijke stemmen daarin niet ontbreken. Het zou ook mooi zijn als de vergroenende liefde door de kerkelijke hiërarchie sterk zou worden gesteund. Helaas is dat nog niet altijd het geval (Hense 2022, 136).

## Conclusie

De liefde wordt als één van de drie theologale deugden nog steeds hoog gewaardeerd. Naast het geloof en de hoop is ze een door God zelf geschonken deugd. De liefde is zelfs de hoogste theologale deugd omdat ze de mens het dichtst bij God brengt en hem of haar zelfs laat deelhebben aan God. De deugd van de liefde is steeds opnieuw vertrekpunt voor maatschappelijke vernieuwing geweest. Ze stond bijvoorbeeld aan de wieg van ons zorgstelsel en onderwijs. Kan ze nu ook van betekenis zijn voor een betere omgang met het milieu?

Maatschappelijke vernieuwing begint meestal met het ongemakkelijke gevoel dat er iets niet klopt, dat iets of iemand tekort wordt gedaan of dat er iets ontbreekt. In navolging van Aristoteles, omschreef Thomas van Aquino deze drijfveer als het hebben van een ellendig hart vanwege het leed van een ander (*miserum cor habens super misera alterius*

– *Summa* II/II, q. 30 a.1 c.a.). Vanuit de deugd van liefde kan er dan naar een oplossing worden gezocht. In de christelijke traditie is de deugd van de liefde vaak geassocieerd met de beoefening van de werken van barmhartigheid: “de hongerigen spijzen, de vreemdelingen herbergen, de naakten kleden, de zieken en de gevangenen bezoeken, de doden begraven” (Cat. 2447). Deze zogenaamde ‘lichamelijke werken van barmhartigheid’ zijn in de traditie altijd breed opgevat. De bekommernis om de medemens die lijdt onder de gevolgen van milieuschade en klimaatveranderingen vinden gemakkelijk aansluiting bij deze oude praktijken. De catechismus van de katholieke kerk spreekt daarnaast ook over de geestelijke werken van barmhartigheid, zoals “onderricht geven, goede raad verstrekken, de zondaars terechtwijzen, troost brengen en moed inspreken” (Cat. 2447). De geestelijke werken van barmhartigheid zien we in eigentijdse vorm terug in scholingen voor medewerkers en vrijwilligers in de context van groene en solidaire initiatieven. De terechtwijzing van zondaars betekent in onze tijd wellicht op de eerste plaats de bereidheid om naar zichzelf te kijken en te durven onder ogen zien dat men zelf niet zonder zonde blijft. Daarnaast is een toenemend bewustzijn van onrechtvaardige structuren van belang. De maatschappelijke problemen rond milieu en klimaat zijn zo complex en met elkaar verweven dat je je bijvoorbeeld al medeschuldig maakt door pensioenopbouw bij een maatschappij die met voedsel speculeert of investeert in projecten die ontbossing impliceren. Wil het troost brengen en moed inspreken geen goedkope prietpraat zijn, zullen er daden van solidariteit aan verbonden moeten worden. Een vage toezegging van een klimaatfonds ter compensatie van de schade door milieurampen in de meest getroffen landen is daarbij niet voldoende.

Zoals Cassianus uitlegt is voor de realisering van liefde een sterke onderlinge band van belang, al hoeft die band niet volmaakt te zijn. Het inzicht dat we nu en dan niet veel verder komen dan onze naaste verwanten – de dieren – kan een motief zijn om onze solidariteit met andere levende wezens te versterken. Soms kunnen we in de liefde omwille van de ander ook heel ver gaan, zoals Thomas van Aquino heeft beschreven. Het is mooi als dit ook omwille van onze natuurlijke leefomgeving en alles wat daarin kan gedijen mogelijk is. Het milde overvloeien van de

liefde dat Jan van Ruusbroec indringend heeft aanbevolen is wellicht de sleutel om grote gebreken in het materiële welzijn van mens en natuur weg te werken en beter voor onze gedeelde materiële bronnen te zorgen. De activistische liefde van Madeleine Delbr  l maakt tenslotte duidelijk hoe vreugdevol het leven kan zijn als alles en iedereen mee mag tellen. Dan kunnen we onze creativiteit de vrije loop laten om te gaan in de richting van waar we als liefdevolle aardbewoners van dromen te zijn.

## Bibliografie

- Branderhorst, Alexandra (2022). Zelfonthouding uit natuurbehoud: Zoeken naar een Nieuwe Levensstijl in de jaren '70. In: Hense, Elisabeth & van der Ziel, *Groen en Solidair – 36 kerken en kloosters in Nederland*. Abdij van Berne: Berne Media, 12-19.
- Brandsma, Titus (1935). De waan der zwakheid. In: *Stemmen van Nederlanders over de behandeling der Joden in Duitsland*. Amsterdam: Comité voor bijzondere joodsche belangen.
- Brandsma, Titus (1935). *Heldhaftigheid*. Archief van het Nederlands Carmelitaans Instituut te Boxmeer, TBA doos 5 20.000 1-5.
- Brandsma, Titus (1936; 1953). *Dierenbescherming in het schoolprogramma*. Nieuwendam: Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren.
- Cassianus, Joannis (1628). *Opera Omnia*. Atrebat: Apud Joannem Baptistam & Guilelmum Riuerios.
- Hense, Elisabeth (2015). *Vernieuwingsinitiatieven rond eten, zorg en geld in Nederland – een kwestie van spiritualiteit*. Amsterdam: VU University Press.
- Hense, Elisabeth, Leonardo van den Berg & Maria van Bortel (2017). *Volle oogst – nieuwe waarden en voedselnetwerken*. Utrecht: Van Arkel.
- Hense, Elisabeth, Ton Bernts & Joris Kregting (2019). *Groene activiteiten Een impuls voor parochies en samenleving*, KASKI rapport nr. 658.
- Hense, Elisabeth & Tjirk van der Ziel (2022). *Groen en solidair – 36 kerken en kloosters in Nederland*. Abdij van Berne: Berne Media.
- Hense, Elisabeth (2022). Ideaalvorming en de inspiratieverhalen. In: Hense & van der Ziel, *Groen en Solidair – 36 kerken en kloosters in Nederland*. Abdij van Berne: Berne Media, 133-137.
- Jan van Ruusbroec (1988). *Die Gheestelike Brulocht*. Opera Omnia 3, ed. J. Alaerts. Tielt: Lannoo.
- Jan van Ruusbroec (1991). *Vanden blinckenden steen*. Opera Omnia 10, ed. G. de Baere, Th. Mertens, H. Noë. Tielt: Lannoo / Turnhout: Brepols.
- Lüthy, Christoph, Frans Wijsen & Marc de Kesel (eds.) (2022). *Titus Brandsma – Van held tot heilige*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Ostrom, Elinor (1990). *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paus Franciscus (2015). *Laudato Si'. Over de zorg voor het gemeenschappelijk huis*. Utrecht: Libertas Pascal.
- Steggink, Otger (1982). *Het zonnelied van broeder Frans van Assisi*, Bloemendaal: Gottmer.
- Steggink, Otger & Efrén de la Madre de Dios (1996<sup>3</sup>). *Tiempo y vida de Santa Teresa*. Madrid: Biblioteca Autores Cristianos.
- Thomas Aquinas (1993). *The Collected Works of St. Thomas Aquinas. Summa Theologiae*. Charlottesville, VA: InteLex Corporation.
- Thomas Aquinas (1993). *The Collected Works of St. Thomas Aquinas. Commentary on the Nicomachean Ethics*. Charlottesville, VA: InteLex Corporation.
- Waal de, Frans (2013). *De Bonobo en de tien geboden*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact.